

Prostor a věci v kontextu stáří

DANA SÝKOROVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Space and Things in the Context of Ageing

Abstract: The article examines the meanings that space and things acquire in the context of ageing and old age. The author draws on a study that was conducted with the objective of understanding the significance of autonomy in old age and the ways in which the elderly attempt to maintain it. The data from this study were subjected to a follow-up qualitative analysis based on the reformulated research question: 'What role do space and things play in the life of a senior as a person of a certain age at a certain period of life?' The results of the analysis are presented in the third part of the article, following sections devoted to the subject of space and things in sociological gerontology and to a description of the methodology used in the cited research. The analysis reveals that space and things are meaningful elements in the lives of seniors, who place them within three main frames: physical independence or personal autonomy and security, integration into informal social networks, and the home as a subjective centre of community. Space and things clearly become an important part of the strategies of 'coping with ageing'.

Keywords: sociology of space, sociology of things, sociological gerontology, ageing, seniors, personal autonomy.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 2: 401–421

Úvod

Současná sociologie je z teoretických i praktických důvodů stále intenzivněji konfrontována s tématem *prostoru* [Strassoldo 1990: 25], kterým se předtím dlouho zabývala jen jako „něčím, co je vně sociální sféry“ [Musil 2006: 1]. Podle Thomase Gieryna [Gieryn 2000: 483] se tak dosud spíše *a-prostorová* sociologie stává vědou citlivou k prostoru, k místu (*place-sensitive sociology*). A můžeme dodat, že se mění i v disciplínu vnímavou k *věcem* – s tím, jak sílí akceptace jejich studia coby „důležité součásti našeho vědění o člověku“ [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981: 1].¹

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., Katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, e-mail: dasy@centrum.cz.

¹ Směřování sociologie od nejstarší *sociologie prostorové* přes *sociologii a-prostorovou* až k *sociologii znovu-prostorové* obšírně popsal Raimondo Strassoldo [1990]. Viz také příspěvek

Naznačený trend není příliš zřetelný v gerontosociologii, v jejímž rámci se chceme prostorem a věcmi v této stati zabývat. Přitom, jak naznačují hlavně psychologické výzkumy, prostor a věci hrají podstatnou roli v procesu adaptace jedinců na stáří. Závažnost jejich gerontosociologického studia výrazně podtrhují i aktuální a předjímané sociální důsledky demografického stárnutí. Potřeby společenské praxe, týkající se např. bydlení seniorů a péče o ně, tak budou problematiku prostoru a věcí v gerontosociologii neodbytně nastolovat. Definování osamělosti ve stáří coby „sociálního problému“ vynáší už nyní do popředí otázku pospolitých vztahů určených *místem* – sousedství [viz Giddens 1998].

Předložená stať je orientována konkrétně na význam prostoru a věcí v kontextu individuálního stárnutí a stáří, resp. na významy, které k nim ve svém každodenním životě vztahují a z nich odvozují samotní staří lidé. Vychází z analýzy výpovědí participantů výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie, tzv. Moravskoslezské studie*.² Užitá metodologie koresponduje s výzvou obohatit bádání o výzkumy založené na kvalitativním paradigmatu, artikulovanou jako předpoklad dalšího rozvoje prostorově a vůči věcem senzitivní sociologie [Strassoldo 1990].

V článku nejprve zhodnotíme zakotvení tématu „prostoru a věcí“ v gerontosociologii. Jelikož není zamýšlen jako přehledová stať, neaspírujeme na úplný, systematický přehled literatury v daném oboru. (Vyčerpávající přezkoumání teoretické a empirické produkce by ostatně bylo i „samo o sobě“ obtížným úkolem, neboť téma v rozmanitých souvislostech prolíná do mnohých sociologických disciplín.) V textu článku pak následuje poznámka k terminologii, resp. teoretické pozici badatelů a k metodám aplikovaným v *Moravskoslezské studii*. V další, stěžejní části prezentujeme konkrétní výzkumná zjištění.

1. Prostor a věci v gerontosociologii

Gerontosociologické teorie se soustředily především na vysvětlení sociální podstaty, resp. sociálních konsekvencí stárnutí a stáří a příliš „prostoru pro prostor a věci“ v nich nezbývalo: v 60. letech 20. století se zaměřily na psychologické a mikrosociální aspekty stárnutí, tj. na vzory adaptace jedinců na stárnutí a stáří v souvislosti s rolovými ztrátami (teorie *vyproštění* – *disengagement*, teorie *aktivity*). V následujícím desetiletí se pozornost obrátila na změny sociálních struktur a jejich dopad na stárnutí a sociální situaci seniorů (viz zejména teorie *věkové stratifikace*, *modernizační teorie*, *politická ekonomie stárnutí*). [Blíže Sýkorová 2007.]

V 80. letech pronikl do sociální gerontologie vliv *fenomenologické* sociologie a s ní „prostoru a věcem přející“ zájem o každodennost starých lidí. V život-

Jiřího Musila [Musil 2006], který nás k promýšlení tématu prostoru a věcí v oblasti sociologie stárnutí a stáří inspiroval.

² GA ČR, reg. č. 403/02/1182. Autorka byla nositelkou grantu.

ním světě každodennosti určuje tato perspektiva významné místo zkušenosti jedinců s předměty (věcmi), u všedních činností, které ji tvoří, respektuje jejich (čas)prostorovou dimenzi. Např. Jay Gubrium ve své význačné fenomenologické studii *Living and Dying at Murray Manor* [Gubrium 1997] zjistil, že kanceláře, pokoje, podlaží určují obvyklé světy interakce klientů a personálu instituce pečující o seniory, možnosti a kvalitu vzájemné komunikace. Prokázal tedy, že prostor zásadním způsobem formuje *světy významů žití* jedinců (viz koncept *worlds* [Gubrium 1997: xix–xxi]).

Interpretativní sociologie, zahrnující kromě fenomenologické sociologie i symbolický interakcionismus, etnometodologii, sociální konstruktivismus a dramaturgickou sociologii, orientuje studium stárnutí a stáří na významy, jež seniři připisují sociálním situacím i *objektům*. Věci spolu s prostorem jsou v daném paradigmatu akcentovány rovněž z hlediska jejich role ve vytváření a přetváření identity individuí [Matthews 1979; Marshall 1980; Rowles, Ravdal 2002].

Nelze opomenout ani teorie, které se rozvíjely na rozhraní gerontosociologie a gerontopsychologie. Prostor a věci jsou v nich zvažovány v úzkém spojení s adaptivní kompetencí seniorů. Např. teoretický model *shody mezi osobností a prostředím* (*person-environment fit*) prezentuje fyzický i sociální prostor jako významný zdroj podpory a naopak bariér osobní autonomie. Podstatnou roli přisuzuje vyváženosti environmentálních požadavků a individuálních schopností, od níž se odvíjí pocit kompetence jedinců a jejich hodnocení jako kompetentních osob druhými [Lawton 1989]. V dalším vlivném modelu *selektivní optimalizace s kompenzací* (*selective optimization with compensation*) je přizpůsobení prostoru a užívání věcí zasazeno do postupů, jimiž se stárnoucí jedinci vyrovnávají s redukcí svých zdrojů, a které tak představují strategie „úspěšného stárnutí“. To znamená, že prostor a věci jsou chápány jako součást výběru aktivit, cílů a aspirací (selektce), volby alternativních prostředků umožňujících fungovat v původní doméně činnosti (kompenzace) a jejich zdokonalování s ohledem na staré i nové cíle či oblasti aktivit (optimalizace) [Baltes, Baltes 1990; rovněž Brandtstädter, Baltes-Götz 1990; Baltes 1996].

Od 80. let 20. století také vzrůstá počet empirických prací zaměřených na význam místa v životě seniorů. Prostorová organizace na různých úrovních – od uspořádání obytného území sídel po členění prostoru vlastního domu či bytu – je v nich tematizována jako problém vztahu prostorové a sociální distance, tj. soukromí, osobní autonomie i sociální integrace a sociální kontroly [např. Lawton 1985, 1989; Douglas 1991; Gieryn 2000].

Ve výzkumných studiích se objevuje kupř. prostor v souvislosti s tendencí starých lidí trávit čas tam, kde se cítí bezpečně, mohou si odpočinout, mají „své věci po ruce“, odkud lze „přehlédnout dění“ a ovlivnit sociální interakci podle svých potřeb [Marshall 1980; Lawton 1989; Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981]. Jedná se o místa, jež jim poskytují soukromí nebo naopak usnadňují komunikaci s druhými a představují *zóny stálého pozorování* – *surveillance zone* [Rowles, Ravdal 2002: 88] či *kontrolní centra* [Lawton 1985: 515].

V oblasti studia „vazby k místu“ se vyhraňuje téma *rutinního a habituálního chování* ve stáří. Zdůrazňují se adaptivní výhody zběhlosti, s níž jedinci ovládají fyzické a sociální prostředí [Lawton 1989; Ryff 1989; Featherman et al. 1990], hladčeji plní své každodenní úkoly, šetří „energii pro něco jiného“ [Berger, Luckmann 1999: 56]. V každodenních rutinních činnostech individuů je zakořeněna obeznámenost a pohoda, jež podle Petera Bergera a Thomase Luckmanna charakterizuje i řadu stránek života v lokálních kontextech [tamtéž]. Randall Collins spojuje rutinu s důvěrnou znalostí prostoru a s citovým poutem k místu [Collins 1981], Thomas Gieryn se subjektivní bezpečností v místě [Gieryn 2000] a Anthony Giddens šířeji s ontologickým bezpečím, tj. důvěrou individuů ve stálost materiálního (a sociálního) prostředí, ve spolehlivost věcí (a osob), potažmo v trvalost vlastní identity [Giddens 1998].

Potřeba seniorů setrvat ve „svém“, důvěrně známém prostředí je považována za adaptivní rys stárnutí [Rowles, Ravdal 2002]. Čím déle lidé v místě žijí a hromadí biografickou zkušenost, tím silněji se zde cítí být zakořeněni [Gieryn 2000: 481].³ Nejde pochopitelně jen o obeznámenost a citovou vazbu ke geografickému, resp. fyzickému prostoru, ale zároveň o *sousedství – pospolité vztahy*, které se v průběhu sociální interakce v místě, na bázi sdíleného bydliště formují [Giddens 1998; Hendricks, Hendricks 1986]. Z hlediska gerontosociologického jsou podstatné obě jeho stránky, tzn. vztahová i funkční⁴ [Musil 1967]. Z empirických výzkumů je zjevné, že sousedství může představovat ve stáří nezanedbatelný zdroj sociální podpory [viz např. Řeháková 2003; Kasalová 1990; Sýkorová 2007]. Byť ze své podstaty, jak ji popisuje Jiří Musil, má spíše charakter výpomoci v situacích, kdy se nedostává sil rodinné domácnosti [Musil 1967: 214–5].

Pocit přináležitosti jedinců k určité lokalitě, sousedství je syčen především vazbou k *domovu*. V jeho základech opět leží *fyzický prostor – přístřeší* [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981: 127]. Domov vyjadřuje a přesahuje osobnost, pojí se k němu hodnoty individuálního bezpečí, soukromí, nezávislosti, pro staré lidi je místem životního bilancování – a v tomto významu je *osobním domovem* [Sixsmith 1986: 290–1; podobně Doyle 1992]. Coby místo sdílené se významnými druhými či v případě seniorské rodiny „prázdného hnízda“, vdovců a vdov sdílení vzpomínané, znamená *sociální domov* [tamtéž]. Uvedené tři významy domova se proplétají a krystalizují v celkový *smysl bytí v místě – experiential place integration* [Rowles, Ravdal 2002: 88]. Powell Lawton ve vztahu ke stáří zdůraznil, že „domov je maximalizovaná autonomie“ [Lawton 1989: 153]. Jedinec zde, jak vysvětluje Kenneth Doyle [1992: 793], totiž může a nemusí prokazovat svoji kompetenci, může jej mít pod kontrolou a stejně tak na kontrolu rezignovat a např. otevřeně vyjadřovat své emoce.

³ Graham Rowles a Hege Ravdal podotýkají, že proces *stárnutí v místě* musí být chápán ve vztahu k předchozím fázím životní dráhy. Tudíž i prostor a věci je nutné studovat v rámci *perspektivy životní cesty (life course perspective)* [Rowles, Ravdal 2002].

⁴ Sousedství představuje síť vztahů (viz jeho *vztahová stránka*) a současné místo, v němž jsou realizovány „některé denní činnosti, např. nakupování... apod.“ (*funkční stránka*) [Musil 1967: 214].

Domov lze definovat rovněž prostřednictvím věcí, které se v něm nacházejí. Věci obecně vzato plní jednak *užitkovou* a *socializační* funkci (jsou „nástroji usnadňujícími život“, mění životní styl), jednak nesou *symbolický význam* (odkazují na specifické vlastnosti osobnosti jedinců, jejich sociální status, sociální integraci) a utvářejí *identitu* svých uživatelů [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981]. Ze studie právě citovaného Mihaly Csikszentmihalyiho a Eugena Rochberg-Haltona [tamtéž], kteří se zabývali „světem věcí“ jednotlivých rodinných generací, vyplynulo, že věci z domova a sousedství jsou pro staré lidi připomínkou událostí, vlastních úspěchů, jejich vazeb k významným druhým. V posledním uvedeném smyslu, jak podotýká Aafke Komter, se věci – jako dary – přímo na rozvoji vztahů podílejí [Komter 2001: 73].

Změny, které stáří obvykle provázejí, mohou ohrozit schopnost seniorů zůstat a zestárnout v místě. Četné studie dokládají psychická a sociální rizika *vymístění* spojená se ztrátou důvěrně známého prostředí bytu, domu, sousedství a nezdá se, že i mnoha věcí, které staří lidé potřebují, jež definují jejich osobnost a činí život smysluplným [Douglas 1991]. Litwakova a Longinova typologie stěhování, vycházející z přezkoumání empirických prací na dané téma, naznačuje vliv charakteru a důvodů relokace: Problematický se především jeví (1) nedobrovolný přechod do trvalé ústavní péče vyvolaný zásadním omezením fyzické soběstačnosti (*dependency move*). (2) Relativně méně závažné zhoršení zdravotního stavu a potřeba občasně či dočasné pomoci vede k přestěhování do blízkosti bydliště dospělých dětí, popřípadě do jejich domácnosti – v zájmu podpory osobní nezávislosti (*independence maintenance move*). Podstatně odlišná je (3) migrace vedená svobodným rozhodnutím zlepšit podmínky svého bydlení, resp. života ve stáří (*amenity migration*) [Litwak, Longino 1987].

Jak jsme předeslali, k prostoru a věcem ve stáří směřovala rovněž re-analýza dat získaných ve zmíněném výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie* (Moravskoslezské studii).

2. Prostor a věci v Moravskoslezské studii

2.1. Poznámka k terminologii a užití metodě

Vycházíme z předpokladu, že prostor a věci jsou „dvojitě konstruovány“: lidé je produkují, ony pak rámuji jejich činnosti a ovlivňují jednání individuů. Ač geograficky či fyzicky reálné, jsou prostor a věci zároveň jedinci interpretovány – vnímány, pociťovány, rozuměny, vyprávěny – a stávají se součástí jejich identity [srovnej Gieryn 2000: 465–6, 472]. Toto stanovisko odpovídá přístupům interpretativní sociologie, k níž jsme se přihlásili v teoretických východiscích našeho výzkumu.

Pro účely studie jsme vymezili *prostor* jako rozprostraněnost obsahující „konfigurace fyzických objektů“ – věcí, resp. artefaktů, přírodních objektů a v neposlední řadě lidí [Hamm, Jałowiecki 1990: 11]. Prostor splývá s *místem*, ať máme na

mysli skutečný, tedy geografický bod (např. křeslo), nebo místnost, byt, dům, sousedství či výjimečně i sídlo. Pojmy *věci – objekty – předměty* užíváme synonymně.⁵

Z několika datových souborů, které byly součástí výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, je pro studium prostoru a věcí ve stáří relevantní tzv. *hlavní výzkum* (Senioři 2002) a *kvalitativní studie seniorů*. Vzorek prvního z nich byl konstruován na základě pravděpodobnostního výběru, jehož elementární jednotku představovaly obce Moravskoslezského kraje. V jednotlivých obcích pak byly vybírány osoby s ohledem na pohlaví, lokalitu a charakter bydlení v obci [Loučková 2003]. Do hlavního výzkumu byli zařazeni 124 muži a 193 ženy, z nichž tvořily zhruba po jedné pětině osoby 60–64 a 65–69leté, čtvrtinu osoby 70–74leté, další pětinu respondenti ve věku 75–79 let, necelou desetinu senioři 80–84letí a sotva pětiprocentní podíl připadl na osoby starší 85 let. Při vyhledávání participantů druhé, kvalitativní studie byl v průběhu „nabalování“ zohledněn věk, pohlaví, míra fyzické soběstačnosti, rodinný a rodičovský status – tak, jak se jejich význam pro autonomii ve stáří při analýze postupně tříbil. Studie se zúčastnilo 13 seniorek a 5 seniorů z města Ostravy: tři šedesátníci (62letá Jana, 63letá Hana a 66letá Sestra), deset sedmdesátníků (70letá Novinářka a stejně staří Pěstoun a Astmatik, 71letý Maratónec, 72letá Paní z čajovny, 73letá Věřící žena, 74letá Zdeňka a 77letá Magistra, Tetička a rovněž Věřící muž), dva osmdesátníci (82letý Právník a 87letá Babička z Kopce) a tři devadesátníci (90letá Paní z Francie a 93leté ženy Paní D. a Sousedka Karin).

Moravskoslezská studie směřovala k zodpovězení výzkumné otázky, jak senioři zvládají každodenní život – jak prožívají stáří, resp. jaká je jejich zkušenost s ním, a jak to dělají, aby si zachovali nezávislost na druhých lidech. Charakter výzkumné otázky určil volbu induktivní metodologie a v jejím rámci nástroje sběru dat. Rozhovor aplikovaný v hlavním výzkumu byl strukturován do tematických okruhů týkajících se (1) autonomie jako potřeby v kontextu ostatních individuálních potřeb; (2) individuálních a společenských podmínek saturace autonomie (materiálních a sociálních zdrojů ap.) a (3) rozporů mezi individuem a prostředím a postupů jejich zvládnutí, tj. strategií adaptace na potenciální funkční ztráty dané stárnutím, změnu environmentálních požadavků, životní normativní a situační změny se zřetelem k zachování autonomie ve stáří [Sýkorová 2007]. Dotazování probíhalo jako „rozhovor podle návodu“ [např. Hendl 2005]. V kvalitativní studii šlo o nestrukturované interview, odvíjející se od obecně formulovaného podnětu: „Co byste mohl/a říci na téma Vy jako člověk určitého věku, člověk v určitém životním období?“, a následně po vyčerpání prvního tématu: „Co byste mohl/a říci na téma Senioři (staří lidé) ve společnosti?“⁶

Základem této časopisecké studie jsou data získaná ze 317 semistrukturovaných rozhovorů a 18 rozhovorů nestrukturovaných, která poskytují bázi pro re-

⁵ V předchozí části článku jsme brali *prostor – místo – prostředí* jako pojmové ekvivalenty. Co se týče hlubší terminologické analýzy, odkazujeme na studie Strassolda [Strassoldo 1990], Gieryna [Gieryn 2000], Csikszentmihalyiho a Rochberg-Haltona [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981], Appaduraie a kolektivu [Appadurai et al. 1986].

⁶ Podrobná charakteristika metodologie je uvedena v publikaci [Sýkorová 2007].

analýzu vedenou novou otázkou, „jakou roli hrají prostor a věci v životě seniorů coby lidí v určitém věku, v určitém životním období“. Kvalitativní obsahová analýza spočívala jednak ve vyhledávání kategorií „prostoru“ a „věcí“, souvisejících subkategorií, jejich vlastností, jednak v identifikaci jevů vážících se k prostoru a věcem, resp. kontextů, v nichž byly prostor a věci seniory zmíněny. Např.: *Prostor*: Místo v bytě – byt/dům (domov) – sousedství. Místa aktuální – vzpomínaná. Smršťování prostoru. Souvislosti tematizace prostoru/vzdálenosti: Zvládání každodenních činností – dosažitelnost významných druhých – koníčky, zájmy – životní přání. Mobilita – imobilita. Atd. *Věci*: Věci z domova – věci v pohybu (předávané – dárky, dědictví, věci nabývané) – věci při pohybu (při stěhování). Přístup k věcem (neutrální – pozitivní/kladná citová vazba – negativní/odmítání). Strategie užívání věcí: Vztahy k věku – věkově neutrální. Podpora/bariéra osobní autonomie – kompenzace nesoběstačnosti – zajištění bezpečnosti – symbol/prostředek sociální integrace, atd.⁷

Jak jsme uvedli, prostor a věci byly prostřednictvím induktivní metodologie „vyzdvíhany z dat“. Čili samotní senioři – participanti výzkumu významně určili obsah i strukturu následující části stati.

2.2. Významy prostoru a věcí – výsledky studie

Prostor a věci se ukázaly být důležitým tématem starých lidí, zvláště zřetelně a v jasných souvislostech vystoupily z analýzy nestrukturovaných výpovědí participantů kvalitativní studie.⁸

2.2.1. Prostor, věci a fyzická soběstačnost

Stáří s sebou zpravidla přináší úbytek sil a přibývání zdravotních potíží. Senioři z našeho výzkumu se prezentovali sice jako fyzicky soběstační, ale přiznávali obtíže s vykonáváním mnohých činností. Prostor v jejich výpovědích vystupuje ve významu jeho *zvládnutí uvnitř „svého“ prostředí*, tj. bytu, domu či obce – silně zdůrazňovali schopnost mobility. Je-li omezena, získávají na významu lavičky „po cestě“, místo na zaparkování auta, v negativním smyslu fyzické překážky pohybu.

Např. 82letá imobilní žena popisuje potíže s překonáváním bariér na vozíčku:

Vše, co není v dosahu vozíku, tam zajede sousedka nebo pečovatelka autem nebo se objedná sanitka, takže jako problém bych převoz neviděla. Funguje to dobře. Někdy je problém s parkováním – a všude jsou bariéry pro vozíčky. Přinejhorším si pomůžu berlemi.“

⁷ Na rozdíl od původní studie osobní autonomie a strategií jejího udržení ve stáří [Sýkorová 2007] zde nebyly aplikovány postupy zakotvené teorie [Strauss, Corbin 1999].

⁸ Do textu proto často zařazujeme právě úryvky z nestrukturovaných rozhovorů.

Pro celou řadu seniorů jsou rizikem schody, které je mohou doslova uvěznit v bytě (93letá Sousedka Karin po úrazu kyčle byt už neopouští, vážně nemocný Astmatik, který se vzdal ve prospěch dětí většího přízemního bytu, nemůže vyjít ani na procházku, protože nezdolá schody do třetího patra). Sociogerontologické studie „problém schodišť“ potvrzují, šetření zdravotního stavu české populace uvádějí chůzi do schodů na předním místě žebříčku dlouhodobých potíží starších mužů i žen [Ústav zdravotnických informací a statistiky České republiky 2003: 56–112].

Základní strategií užívanou seniory ke zvládnutí každodennosti byla *svěpomoc* založená hlavně na *vůli mobilizovat vlastní síly*, včetně „mobilizace“ věcí. Věcmi značné důležitosti se v dané souvislosti zdají být obyčejná automatická pračka, telefon k zajištění služeb, při nespolehlivosti hromadné dopravy auto, motorka nebo bicykl. Jsou to tedy věci, které plní užitkovou funkci, jak ji vymezili Csikszentmihalyi a Rochberg-Halton [1981: 14], ale hlavně *posilují nezávislost*. Udržení osobní autonomie sledovaly i více či méně zásadní rekonstrukce v bytě, úpravy jeho zařízení.

Zdá se, že nejen imobilní senioři si vytvářejí „kontrolní centra“ tak, že orientují křeslo směrem k oknu, dveřím a televizi, v dosahu umísťují telefon, osobní věci a servírovací stůl [Lawton 1985: 515] – jak jsme postřehli také u Paní z Francie nebo Astmatika. Z příkladu Paní D., Babičky z Kopce či Sousedky Karin usuzujeme, že obdobná centra mají svoji důležitost i pro mobilní seniory, byť by „pouze“ šetřila fyzickou energii anebo přispívala k relaxaci. Zřejmě se jejich význam více blíží tomu, který identifikoval Csikszentmihalyi a Rochberg-Halton, tj. představují pro seniory místo, „kde se cítí nejvíce jako doma“ [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981: 137].

Fyzická důvěrnost značí možnost snadno se orientovat – senioři znají prostředí „i potmě“, a to nezřídka doslova jako 77letá slepá žena z hlavního výzkumu. Avšak bezprostřední a vzdálenější okolí domu se ve městech často a z hlediska individuů nekontrolovatelně mění. „Mentální mapy“ seniorů [Bauman 2002: 168] se tak kvůli dynamickým změnám v užívání prostoru, střídání funkce území a soutěžení o prostor [Musil 1967: 136] stávají značně nespolehlivé.

„Přijdu z Ostravy (centra) tak unavená, jak bych přišla z hor (smích) ...no tak strašně unavená_ a potom, dyť člověk se ani nevyzná. Tu v té Ostravě, jsem tam znala uličky, ty obchody, všecko, kde co bylo, a teď já jsem chtěla něco koupit, nevěděla jsem kde_. To se mění, pořád, všechno je to jiné_a to, no, včera jsem byla třeba_kdysi to bylo_jak se to jmenovalo, za starých časů (smích) ...za starých časů to byl Bachner (smích), pak to byl Prior nějaký a včera jsem tam byla a zjistila jsem, že tam vlastně nic není_ ...“ (74letá rozvedená Zdeňka).

Významnou dimenzí prostoru je pro seniory *vzdálenost*. Vztahují ji jednak ke zvládnutí každodenních úkolů, přičemž nejvíce zdůrazňují dostupnost obchodů, služeb a zejména lékařů, jednak ji spojují s prostorovou dosažitelností významných druhých, tj. s kontakty a podporou. V prvním případě je evidentní, jak se

prostor starých lidí *zužuje* v silné závislosti na individuálních fyzických zdrojích (u cestování i na zdrojích finančních). Prostor, jenž obsáhl při jejich turistických cestách *zahraničí*, se omezuje na *tuzemsko*, pak na krátké výlety do *blízkého okolí*, procházky v *sousedství*, posléze na lavičku *před domem* a v pokročilém, nesoběstačném stáří nakonec na prostor *bytu* či jen bod v něm v podobě zmíněného *křesla* anebo *lůžka*: Energická Paní z čajovny jezdí po světě a „nestačí jí jeden zájezd za rok“, Jana vyráží pravidelně s přáteli lyžovat do Alp, Hana se slevou „od dráhy“ občas do Chorvatska. Unavený Pěstoun se účastní jen nákupních zájezdů, Magistra „menších akcí“ klubu důchodců. Velmi stará Babička z Kopce posedává na lavičce, Paní D. a Sousedka Karin nevycházejí z bytu. Astmatik napojený na plicní ventilátor je odkázán většinu času na křeslo, Paní z Francie na lůžko a je ráda, že se „alespoň dobelhá na WC“. V pokročilém, nesoběstačném stáří se totiž zdraví zjevně zhoršuje, „chybí výkonnost“ a senioři „prostě nemůžou“. Křeslo či lůžko pak představuje „minimální teritorium“, v němž se zřejmě stírá i hranice mezi předním a zadním regionem, použijeme-li Goffmanova konceptu [Goffman 1999].⁹

V pojetí vzdálenosti ve smyslu *dostupnosti blízkých* se odráží význam, který senioři přisuzují „bytí v kontaktu“ jako základu pozitivních vztahů s dospělými dětmi. Např.: „Říkám, kdybych je neviděla _ dlouho, tak to by bylo pro mne zlé. Já musím syna vidět každý den. Já ho, každý den ho vidím, protože každý den jdu ještě do té boudy.“ (Novinářka) Zvlášť těžce prožívají konflikty a přerušení styků, když děti bydlí blízko: „Je nám to líto, obzvlášť, když bydlí doslova, co by kamenem dohodil. Dopadlo to prostě špatně.“ (70letý ženatý muž)

Vzdálenost je určujícím kritériem frekvence kontaktů a poskytování určitých typů asistence – pomoci urgentní (péče v nemoci) nebo naopak s drobnými pracemi, za kterými se „nevypatí“ jet daleka. *Velká vzdálenost* bydliště je oběma rodinnými generacemi uznávána za legitimní důvod neúčasti dětí na kontaktech a podpoře. Např.: „Vztahy s dětmi si nemůžu vynachválit, jen se bohužel vidíme málo díky té vzdálenosti,“ (rozvedená 82letá žena), participant středního věku o své sestře: „je to dobrý, i když sestra je daleko, skoro nic nepomáhá (rodičům) ...na to, jak daleko sestra bydlí, je to dobré.“

Naopak bydlet blízko, blíže než sourozenec, tím spíše v jednom domě znamená silnější očekávání ze strany druhých a pravděpodobnější převzetí pomoci – ať interpretované jako samozřejmost anebo něco, co bylo přijato pod tlakem zmíněné okolnosti. Prostorová blízkost je oproti vztahům s dospělými dětmi samozřejmou charakteristikou *sousedství*.

2.2.2. Sousedství a domov

Georg Simmel tvrdil, že fenomén *sousedství* není vytvářen formou prostorové blízkosti nebo vzdálenosti, nýbrž psychologickými „obsahy“ [Simmel, Frisby, Featherstone 1997: 138]. Výpovědi seniorů naznačují, že geografická dosažitel-

⁹ O *smrštění prostoru* hovořil Powell Lawton [Lawton 1985: 516] jako o psychologické strategii adaptace seniorů na přemístění v pečovatelské instituci.

nost sousedů je důležitá, nicméně jak pro sociální kontakty, tak pro případnou instrumentální pomoc nestačí. Významná je historie a kvalita vazeb, generační blízkost, tj. řečeno spolu s Anthony Giddensem „vztahy osobní intimity mezi sobě rovnými“, ve které „vztahy spojené s místem“ časem přerostly [Giddens 1998: 107]. Senioři často považují právě dlouholeté sousedy za své přátele a o nich se vyjadřují v pozitivních termínech uspokojivé, reciproční směny podpory.

Jinak se cítím spokojená_ sousedky mám výborné, tady, taky si rozumíme_. Naproti mám paní, co jsme se tu nastěhovali kdysi společně, by se dalo říct. No já jsem tu bydlela, jak se mi narodily děti, měly, no než šly do školy tři, čtyři roky_. (74letá rozvedená Zdeňka)

Ale já tady mám bydlení doživotní, takže pokud ještě vydržím rok, nebo... nebo týden, nebo den, tak jsem ráda doma... Já mám výborný sousedy. Moc mně pomáhají. (93letá vdova Sousedka Karin)

Zatím zázemí mám dobrý, okolí, no mám dobrou sousedku ještě, tak ta mi taky hodně pomohla prakticky od smrti manželovy... Ale ta Lída, ona je taky sama ta paní, takže si tak pomáháme, když já jsem třeba nemocná. Tak ona mi pomůže, nebo někdy není kde nakoupit, tak mi ona nakoupí, zase já jí. Takže to jako je velká pomoc. To si myslím, že je třeba jeden druhému si tak pomáhat, protože nikdy člověk neví, kdy to bude potřebovat. (63letá vdova Hana)

Participantů naší studie mluvili také o „svých“ *věcech a místech v sousedství*: o lavičkách před domem a v parku, hospodě, kam muži chodí „na kus řeči“, „cukrárničky“, kde se scházejí ženy. To jsou příjemná místa k posezení, k občerstvení v prostoru, s nímž jsou obeznámeni, rutinně jej zvládají a k němuž patří i oni blízcí lidé v sousedství [podobně Collins 1981].

Výpovědi mnohých seniorů současně dokumentují, jak prostorové uspořádání a architektura budov mohou snížit příležitosti k interakcím. Poukazují na riziko sociální izolace spojené s osobní rezervovaností (Simmel), resp. zdvořilou nepozorností (Giddens) či sukcesí – výměnou obyvatel domu (Musil) [srovnej Keller 2004: 334–7; Giddens 1998; Musil 1967]. Typicky to vyjádřil 71letý ženatý Maratónec:

(Na „lavku“ před dvanáctipatrovým domem) si nikdo nesedne, aby si pokecal. Každý jenom projde. A my ty lidi vůbec neznáme. Já nevím, jaké mají problémy, jaké mají co to, odkud jsou, odkud při..., kde byli, kde pracují. Já nevím nic... Já to neznám. A ono, nějak to chybí. Tam prostě není s kým si něco říct. On když je člověk starší a když potom zůstane třeba sám, tak on potřebuje mít kolem sebe nějaké lidi ... My jsme se třikrát stěhovali v Porubě. Teď na tom posledním je to nejhorší, jednak se tam už hodně vyměňují starší lidé, takže jsou tam ti mladší. A já, já je neznám_...

A esli souseda tam bude_ někdo ho tam zamorduje, on bude volat o pomoc, tak si ho soused někery ani nevšimne. No, tak to je dneska. To je ta odcizenost.

Senioři vnímají dosti intenzivně osobní ohrožení, zejména venku na ulici. „Dávají si pozor“, „jsou opatrní“, nevycházejí večer nebo v noci z domu, vyhýbají se místům, kde se cítí zranitelní, prostorům, jež získaly „pověst“ nebezpečných míst [viz i Bauman 2002: 150–1]. V bytech se pak zamykají, „nikomu neznámému neotvírají.“

Např.: A kriminalita mi teď strašně vadí. Zlod(ěji), to právě, jak jsme mluvily o tom, že bych nešla cizímu..., cizího člověka pustit dovnitř, protože nevěřím, že se bojím. Že nevíte, kdo využije té situace. My jsme staří_. Prostě já otevřu okno, podívám se, kdo tam je, a jak tam není nikdo – někdo se schová, víte – nejdu, neotevřu nikomu_. A to jsem kdysi nemusela se bát! (73letá vdaná Věřící žena). Podobně i 77letá vdova Magistra.

Statistiky nemusejí viktimizaci seniorů potvrzovat. Jestliže oni sami považují za nutné měnit denní rutinu, „aby se nestali oběťmi“, jejich strach je velmi reálný [Hendricks, Hendricks 1986: 295]. Ohrožením jejich osobního prostoru a ztrátou bezpečí zřejmě může dojít k *vymístění* [Gieryn 2000: 480–2] i bez opuštění místa.

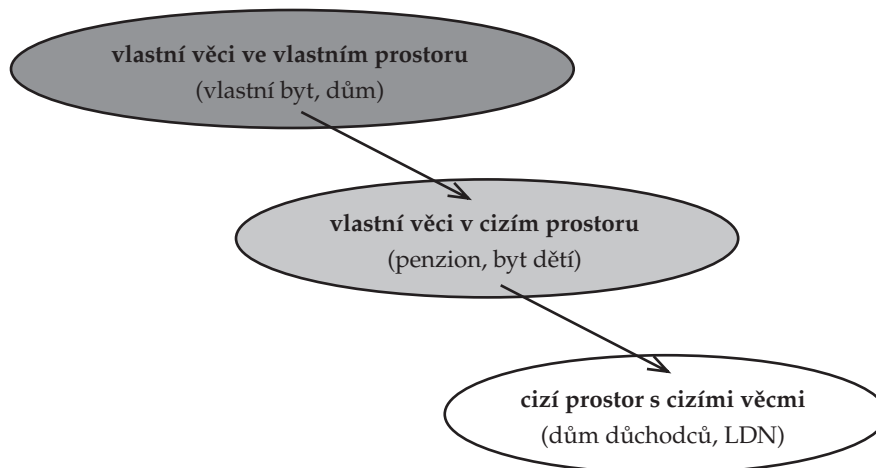
Nicméně ani obavy z kriminality, ani neadekvátnost kvality bydlení vzhledem k potřebám starých lidí nejsou pro ně dost silným impulsem k přestěhování. Je totiž „snazší zůstat tam, kde je to důvěrně známé“ [Collins 1981: 996], v místě, k němuž se váží vzpomínky na prožité „dobré i zlé“, kde máme známé a přátele, majetek a věci nezřídka sentimentální hodnoty a kde jsme relativně suverénními jedinci, tedy v prostředí se všemi těmito „kotvami“ naší identity [viz Settersten 2002: 69–70; Sluzki 2000: 4; Rowles, Ravdal 2002: 82].

Např. 82letá rozvedená žena: „Dcera mě neustále zve, ať se přestěhuji k ní do Rakouska, že mají velký barák, ale nechci, už tu žiju přes šedesát let a nechci si zvykat na nové prostředí!“ Také 77letá bezdětná vdova, která má u synovce „hezký výminek“, nechce odejít z Ostravy.

Místo jako součást vzpomínek seniorů je jednou z vyhledaných subkategorií v analyzovaných textech. Zdá se, že čím starší či méně soběstační senioři jsou, tím častěji a zřejmě i silněji se vzpomínky váží k mládí, mladé dospělosti (Babička z Kopce, Paní D., Paní z Francie, Astmatik). Přestěhování seniorů pak obrací vzpomínky k místu, odkud odešli (Babička z Kopce, Paní D., Paní z Francie). Podle Gieryna [Gieryn 2000: 472] si pamatujeme a připomínáme právě ta místa, s nimiž spojujeme významné události svých životů.

Slova nesoběstačné ženy, o kterou její dcera několik měsíců pečuje ve svém bytě, více než výmluvně dokumentují, že *vymístění* ve stáří mívá nepříznivé důsledky pro identitu starých lidí a jejich životní pohodu (*well-being*). Pravděpodobně to platí, ať se stěhují do blízkosti dětí, k dětem nebo do instituce. Dochází k němu totiž zpravidla nedobrovolně a nezřídka natrvalo:

Schéma 1. Proces vyvlastnění prostoru a věcí ve stáří

Zdroj: autorka na základě výzkumu Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.

Tak tam (v Krnově) vám můžu říct, že, po té stránce duševní, psychické, mi bylo lepší chodily za mnou třeba sousedky, pečovatelka a to_ ... tak_ (tady) nemám. A tam jsem měla přírodu kolem z oken, zahradu a tady se dívám na střechy protějších domů, tak_ a zdraví se mi horší a horší ... (90letá Paní z Francie).

Právě při odloučení se plně projeví důležitost *domova* jako fyzické entity s mnoha fyzickými věcmi uvnitř a jeho psychologická a sociální dimenze, jak je definovali Peter Ennals [2000: 319] a Kenneth Doyle [1992: 793–6]: Paní z Francie, kterou jsme výše citovali, separaci reálně zažívá. Další senioři ji zatím hypoteticky zvažovali – pocit ztráty, byť anticipované, byl i tak silný.

Měť, tak jak tu, svou světničku, svůj nábytek... Ale ne tam přijít do_, kde bydlí dvě, jednu kuchyňku a ještě si tam nesmíte nic vzít, no to ne! To člověk se tam nemůže cítět dobře, i když je tam lékař, je to všechno, ale není to ono! A starého člověka přestěhovat, to už je špatné, když si nemůže vzít ani svoje věci. No ano! Takže já mám tady tu svou světničku, tady jsem spokojená, tu je můj starý nábytek, všechno tak, jak to chci ... (74letá rozvedená Zdeňka).

Ovšem tam (do domova důchodců) si můžete vzít krabici fotografií a tělesné oblečení. Osobní věci žádné nějaké, nebo kousek... možná nějaká fotografie... no ty fotografie tedy jo. No ale nic. Takže jste úplně v cizím prostředí. ... odcházet do jiného prostředí, to mně by velice vadilo. Já potřebuju prostředí, ve kterém jsem vyrůstala,

nebo po rodičích jsem si aspoň kousek toho nábytku, abych měla pořád pocit části toho domova, takže myslím si, že rozhodně lepší by bylo více těch sociálních pracovníků, které by mohly navštěvovat ty osamělé lidi a nebo jim trochu pomoci, aby mohli zůstat ve svém prostředí, že tam by byli jistě spokojenější. (77letá vdova Magistra)

66letá vdaná žena striktně uzavírá: „Odsuzuju domovy důchodců – ničí to člověka.“

Stáří tedy senioři spojují s hrozbou postupného *vyvlastnění* prostoru a věcí, počínajícího přemístěním *vlastních věcí z vlastního prostoru* (svého domova) do *prostoru cizího* (bytu dospělých dětí nebo penzionu) a končícího přestěhováním sebe sama do *cizího prostoru s cizími věcmi* (domovů důchodců, léčeben dlouhodobě nemocných) (viz schéma 1.).

2.2.3. Věci ve stáří

Věci obsažené ve vyprávění seniorů z našeho výzkumu byly v naprosté většině právě *věcmi z domova*. Byly to již zmíněné věci „podporující soběstačnost, resp. nezávislost“, málokdy předměty „pouze“ zpříjemňující či usnadňující život. Nejčastěji senioři mluvili o věcech, které nesly *symbolický význam*. Na *fotografie* svých nejbližších upozornil každý z participantů kvalitativní studie a každý je při rozhovoru ukázal, stejně tak explicitně upozornil na darované suvenýry, kresbičky a drobné výrobky vnoučat, přestože byly vystavené „na očích“. Např. paní Zdeňka s neskrývanou pýchou komentovala:

No vnučky, to jsou moje radosti, ty dvě...no vůbec, ta, to je úžasná holka a ještě ona navíc, toto taky dělala na ty skleničky, ona je taková hračka! ... _ tu mám její fotku, ta je tam v tom tmavém, to je ta, co je v té Brazílii, teď. A ta druhá to je ta, co jsem říkala, že s tou Poděbradkou (smích). No tak teď už zas vypadají trochu jinak _to bylo, myslím na maturitu, na tablo to měla. ... když tu to, třeba, to co tam mám v těch vitrínách, to jsem vlastně všechno dostala a těžko bych se s tím loučila _že bych to měla ně_no, já nevím, já to si neumím představit...

Novinářka se nad fotografiemi netajila tím, že je uchovává jako poklad. Osamělá Sousedka Karin se pochlubila snímky z oslavy narozenin, kterou jí uspořádali sousedé: „jsou jako její rodina“, „nezapomněli na ni“! Vdovec Pěstoun má v obýváku pověšený zarámovaný portrét nedávno zesnulé manželky a po ruce album fotografií z prázdnin, které tráví s vnoučaty svěřenými do péče. Tyto věci reprezentují především osobní pouta seniorů k významným druhým, jsou symboly *sociální integrace a rodinné generační kontinuity*.

Nápadně vystupují do popředí věci coby *prostředky* sociální integrace – konkrétně *telefon*. Jeho prostřednictvím je saturována rovněž potřeba bezpečí, jistoty, vztažená seniory k sobě a hlavně k jejich blízkým.

Typickým příkladem je 87letá Babička z Kopce: „Telefonuju každý deň, každý deň nebo dvakrát za deň. Za telefon moc platím! Až pokaď mám.“ Její dcera vysvětluje: „Telefonuje pořád. Všecky obtelefonuje a když třeba někdo není doma, Anda není doma, děcka nejsou doma (vnučka a pravnuci babičky), tak v osm nebo o půl deváté: „a tož kdě ta Anička je a kdě ty děcka sú a kdy půjdú spát a kdy budú ty úlohy psát““.

Prostřednictvím věcí senioři *prezentovali* i svůj *sociální status* – vzdělání, profesi, materiální situaci. Novinářka předložila vysokoškolský index a diplomovou práci, Paní D. pohlednice, které jí nejprve posílal její zaměstnavatel a později jeho syn, Pěstoun předvedl drahé antialergické příkrývky a masážní křeslo, které si „mohl dovolit“ koupit. Většina z nich zmiňovala a nezřídka ukazovala rovněž *knihy a knihovny*: Nejen Právník, který se snaží být nadále aktivní ve svém oboru, vzdělává se a velkou knihovnu odborných knih stále doplňuje, nebo Tetička, jež si zakládá na výjimečnosti své záliby v politické literatuře (podle ní o takovou literaturu její vrstevníci určitě nemají zájem!), ale také Sousedka Karin, ačkoli už čte jen časopisy a noviny. Paní z Francie připomněla dávno rozečtenou knihu položenou na příručním stolku, letmo i to, že kdysi čítávala knížky v cizojazyčném originále. Zdůrazňování vlastnictví knih je zřejmě namířeno i proti přetrvávajícímu image starých lidí jako osob neschopných vážnější duševní aktivity.

Senioři zjevně těmito věcmi dokládají *kontinuitu vlastní kompetence* a zpochybňují negativní stereotypy o stáří. V souladu s tím také odmítají věci, které jsou obecně považovány za známku stáří a znehodnocují jejich identitu – naprosto jednoznačně *hůl* či *berle*. Např. 75letá vdova se svěřila: „Chodím o berlích a stydím se před nima ostatníma. Dozvěděla jsem se, že se mi sousedky vysmívají, jak chodím. To mě hodně trápí, je mi z toho smutno ... Nikde nechodím, s nikým se nestýkám.“ Naopak *nemít určité věci* může být rovněž stigmatizující.

Ambivalentně se stavějí k věcem „vyhrazeným“ produktivnímu věku. Nezřídka je to *počítač*, jak naznačuje nechť Právníka naučit se pracovat na počítači nebo nenaplněné přání Tetičky „umět zacházet s tím kompjúterem“ – „pořád mám strach jim někam sáhnout, ať jim něco nesmažu nebo nepokazím“, prozrazuje. (V určitém kontextu lze postřehnout podceňování starých rodičů dospělými dětmi, zejména jejich schopnosti se „ještě“ naučit zacházet s technickými novinkami.)

K prověření kompetence a potvrzení jejího trvání slouží také *věc televize*: Tetička při „Milionáři“ zjišťuje, že „ty vědomosti, které my jsme získali tehdy na škole, na denní škole, pořád mi ještě stačí do dneška.“ Zdeňka zdůrazňuje, že by obstála v pořadu „Pálí vám to“. K televizi, figurující v jejich výpovědích dosti často, mají ovšem kontroverzní vztah – kritizují ji a přitom „bez ní nemohou být“. Např. Magistra: „ale teďka_ nějak člověk si moc nemůže vybrat. To jsou samé tele-novely nebo detektivky a to už dopředu víte, jak to dopadne, že.“ Neradi sledují staré pořady, které viděli „snad stokrát“, jako Zdeňka: „A tak v té televizi též_ to se opakuje, vlastně v mojim věku už to furt opakují, že ... ti mladí to třeba neviděli

a tak jako, že bych nadávala, to ne, ale pro mě už tam celkem nic není.“ Zpochybňují tak předpoklad o významu televize jako *extenze věkové identity* [Volek 1999].

Senioři hledají v televizi zábavu, informace – dívají se na „cestopisné (pořady) a Objektiv a takové věci“ (Magistra aj.), „nějaký ten komentář“ (Právník, Novinářka, Tetička i Paní D.), snad všichni participanti kvalitativní studie bez rozdílu na „zprávy“. Výpověď Astmatika typicky vyjadřuje význam televize ve stáří jako *zástupné sociální aktivity* a rovněž jako *strategie zvládnutí vážné nemoci* a imobility: „Ti starší lidi, třeba jako já, su odkázané, abych byl doma, nikde nechodil. Su odkázané na televizi a taky pořady... Člověk chce jenom... odpočinout si.“

Podíl televize na transformaci (časo)prostorových vztahů v sociálním životě je odbornou veřejností široce přijímán. Konstatování, že „kolonizovala domácí prostor“, se už jeví téměř jako klišé. Také v našem výzkumu se ukázalo, že televize ovlivňuje organizaci fyzického, resp. sociálního prostoru: neshody ohledně volby programu vyřešili mnozí starší manželé tak, že sledují každý v jiném pokoji „ten svůj“.

Při kvalitativní analýze výpovědí seniorů byla objevena i další kategorie věcí – *věci v pohybu (things-in-motion)* [Appadurai 1986] předávané jako *dárek* a *dědictví*. Zjistili jsme, že senioři prostřednictvím dárců, které mají velmi často peněžní formu, zdůrazňují hlavně *rovnost ve směně* s dospělými dětmi. Jak se ukázalo v předchozí analýze dat z *Moravskoslezské studie*, peníze mohou být důležitým zdrojem, s nímž senioři vstupují do rodinných transakcí, prostředkem vyvažujícím kontakty a pomoc významných druhých [Sýkorová 2007: 137–138]. Zřejmě posilují vlastní sebeúctu a respekt ostatních (např. prarodiče koupí vnoučatům to, co rodiče nemohou). Uvedený význam peněz je evidentní zejména v kontextu snižující se fyzické kapacity – možnost finančně pomáhat svým blízkým zdůrazňovali nejvíce nejstarší, vážně nemocní a imobilní senioři.

Děděnou věcí byl v našem výzkumu výhradně rodinný dům. Pokud bylo možné postihnout souvislosti darování, jednalo se o strategii odevzdání odpovědnosti za majetek další generaci. (Dospělé děti interpretovaly tento „dar“ nejčastěji jako závazek pomoci rodičům, typicky vyjádřený: „já jsem zdědil chalupu, tak se musím starat“.)

Nakonec si dovolíme poznámku k *nabývání věcí*: Věci pro seniory nezastarávají tak rychle a tak zásadně, aby považovali za nutné obměňovat šatník, kupovat nové spotřebiče a už vůbec ne nábytek. Nemuset si uvedené věci opatřovat prezentují jako „komparativní výhodu“ stáří. Pravděpodobně se zde mísí emocionální vztah ke *svým* starým věcem s nižšími potřebami starých lidí (objektivními či sociálně konstruovanými) a s vesměs omezenými finančními zdroji. Význam nakupovaných věcí se spíše posouvá k tomu, „co je nezbytně zapotřebí“ a „na co reálně vystačí peníze“. V životních cílech či tužbách seniorů rovněž nefigurují věci, ale spíše zdraví, soběstačnost, „dobro“ významných druhých a uspokojivé rodinné vztahy. Pokud stáří „znamená dobu, kdy se člověk přestane honit za zbytečnostmi“ [Sokol 2002: 137], a nehromadí tedy nové věci, pak to o většině seniorů z výzkumu platí.

Závěr

Prostor a věci se jeví být podstatnými elementy života ve stáří. Senioři je zasazují do tří hlavních rámců: 1) fyzické soběstačnosti, resp. osobní autonomie a bezpečí, 2) integrace do neformálních sociálních sítí a 3) domova jako subjektivního těžiště sousedství.

Senioři vnímají jak *prostorové bariéry* nezávislosti, sociálních kontaktů a vztahů, zajištění bezpečí i uskutečnění životních cílů, tak *podpůrné vlastnosti prostoru*, které tyto hodnoty umožňují, a rovněž *věci*, jejichž prostřednictvím jsou udržovány a rozvíjeny. Do popředí tedy vystupuje v dané souvislosti uspořádání prostoru, umístění věcí v něm a věci samotné, architektura budov, situovanost bytu, v neposlední řadě užívání prostoru na území sídla, jeho změny i povaha místa z hlediska osobní bezpečnosti a ochrany majetku.

Zvláště důležitá je pro seniory *prostorová vzdálenost*, jež je zároveň dimenzí očekávání a prožívání frekvence kontaktů a kvality vztahů, rozsahu a druhů podpory a jejich zdrojů, dokonce jejich vlastních zájmových aktivit. Na relativně silnou korelaci kvantitativních a kvalitativních charakteristik sociálních kontaktů či vztahů a geografické proximity upozorňují mnohé další výzkumy [např. Možný et al. 2003; Vohralíková, Rabušic 2004; Sýkorová 2007].

Význam vzdálenosti a jiných vlastností prostoru se projevuje zvláště tehdy, když jej senioři musejí zdolávat, jak upozornil i Jiří Musil [1967: 140]. Ještě zřetelněji prostor zvýznamňují situace, kdy jej už překonat *nemohou*. Ukazuje se, že prostor a věci ve stáří jsou zásadně spojeny se zdravotním stavem seniorů a na něm závislou mírou mobility a fyzické soběstačnosti. Zdravotní potíže omezující hybnost vedou ke „smrštění prostoru“, tj. k zúžení geografického pole aktivity seniorů až na pouhý prostorový bod (křeslo, lůžko). Do centra se pak dostávají věci, které podporují udržení soběstačnosti, mobility, anebo kompenzují její ztrátu: věci sloužící k fyzickému odpočinku venku i doma, usnadňující namáhavější práci, šetřící energii, umožňující přivolat pomoc, zprostředkovávající informace, rozptýlení, reálné i virtuální spojení se světem a s významnými druhými.

Za relevantní určení prostoru a věcí ve stáří můžeme považovat rovněž *dobu setrvání v místě*. Z výpovědí jasně vyplývá, že dlouhodobost je podmínkou obeznámenosti s místem, jeho důvěrné znalosti, „zakořenění“ v místě, rozvinutí podpůrné, vztahové a funkční stránky sousedství – čili toho, aby se prostor bytu, domu, sousedství stal ve stáří „zvládnutým světem jistoty a bezpečí“ subjektivně kompetentních, sociálně ukotvených jedinců [Rowles, Ravdal 2002: 85; Giddens 1998: 90; viz i Gieryn 2000; Collins 1981].

Prostorem či místem speciálního významu je *domov*. Senioři ho definují i věcmi – „věci z domova“ tvořily naprostou většinu předmětů, jež v rozhovorech zmínili. Objevovaly se v kontextu zvládání běžných každodenních činností, vztahů seniorů s jejich nejbližšími a snahy o pozitivní sebe-prezentaci. Data z našeho výzkumu potvrzují zjištění Mary Douglas [1991: 296–303], že lidé uchovávají doma věci „potřebné“ a věci pro ně „smysluplné“ [rovněž Settersten 2002;

Sluzki 2000]. Mezi potřebami vystupuje explicitě fyzická soběstačnost a s ní specifická dimenze Csikszentmihalyim a Rochberg-Haltonem vymezené *užitkové funkce* věcí [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981]: *podpora nezávislosti*. Dále je zřetelná potřeba seniorů *rozvíjet pouta* s významnými druhými a udržet vědomí *generační rodinné kontinuity* – do okruhu věcí s tímto symbolickým významem patřily dopisy, drobné dárky a suvenýry od dětí a vnoučat a hlavně fotografie žijících a zemřelých členů rodiny, zachycující i události s nimi prožité. Podobně vyzněly závěry nejen Mihaly Csikszentmihalyiho a Eugena Rochberg-Haltona [tamtéž], ale např. také Aafke Komter [2001], Alinde Moore a Dorothy Stratton [2002] a Heleny Lopaty-Znaniacké [Lopata-Znaniacká 2002].

Zásadní změnu perspektivy nahlížení seniorů na „svůj prostor a věci v něm“ přináší odstěhování z domova vnímané jako trvalé a nedobrovolné. Ať senioři přemýšleli o odchodu k dětem nebo o přemístění do instituce (dosud většinou hypoteticky), vždy zvažovali *vymístění* v kontextu imobility, resp. úplné odkázanosti na pomoc druhých (tedy tzv. přesun kvůli závislosti – *dependency move* [viz Rowles, Ravdal 2002]). Na rozdíl od Jona a Davise Hendricksových [Hendricks, Hendricks 1986] a Gaye Heathcota [Heathcote 2000], kteří konstatovali, že lidi přinutí „k pohybu“ jen úbytek zdraví a finanční těžkosti, udáváme s oporou získaných dat důvod jediný: velmi špatné zdraví, resp. fyzickou nesoběstačnost.

Senioři z našeho výzkumu připisují stáří riziko vymístění, jež je ztotožňováno s *vyvolastněním prostoru a věcí*. To znamená s pozbytím domova a postupně také věcí odtud, nábytkem počínaje a drobnějšími předměty symbolického významu konče. Podle Csikszentmihalyiho a Rochberg-Haltona má opuštění i takových běžných věcí, jako je postel, lednička ap., záporný vliv na identitu jedinců [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981: 102]. Zdá se tedy, že „dobrá či špatná adresa“ nabývají ve stáří jiného významu. Dobrá je tam, kde senioři stárnou „ve svém“, špatná „všude jinde“. Můžeme se pak ve druhém případě ptát, zda je starý člověk *persona non locata* stejně jako bezdomovec [Gieryn 2000: 482]?

Věci reprezentují *sociální status* seniorů – diplom dosažené vzdělání, odborné knihy dříve vykonávanou profesí, zakoupené drahé věci stávající finanční situaci. S odvoláním na výše citované autory se lze domnívat, že staří lidé jimi současně vyjadřují pozitivní vlastnosti své osobnosti, např. kultivovanost, psychické a sociální kompetence. Tvrdíme, že věci symbolizují rovněž *věkový status*: Vlastnit, či nevlastnit určitou věc (hůlku, berli, počítač), být na ni odkázán/a, nebo naopak moci se bez ní obejít, umět, či neumět s ní zacházet je seniory interpretováno jako potvrzení, nebo naopak vyvrácení negativní identity *staré ženy* či *muže*.

V naší studii se rýsuje význam darování věcí pro stvrzení důvěrných vazeb a generační kontinuity a pro dosažení symetrie ve směně podpory s dospělými dětmi. Aafke Komter mluví nejprve o *darech reflektujících společenství*, poté o *darech odrážejících rovnost* [Komter 2001: 69–71]. Předání dědictví se z našich dat jeví spíše jako osvobození od investic spojených s udržováním majetku. Velmi nevýrazný byl význam věcí jako *socializačního činitele*, nezodpovězenou otázkou zůstává předávání sociálních hodnot a postojů „skrze“ věci, využití věcí k prokázání

autority dárce v jeho vztahu k příjemci či přítomnost instrumentality a kalkulace v předávání darů [srovnej tamtéž].

Shrňme-li, prostor a věci se ve stáří stávají podstatnou součástí (1) strategií *zvládání každodennosti*, tzn. jednak strategie svépomoci, šetření energie, rekonstrukce prostoru ap., jednak strategie vyrovnávání se s vážnou nemocí a imobilitou; (2) strategií udržování minulých a rozvíjení současných *sociálních vztahů: v prostoru* (setkávání s přáteli a sousedy na „jejich místech“, směna podpory v místě) a *skrze věci* (telefon, fotografie, dárky, dědictví); a (3) strategií *podpory příznivého sebeobrazu* jedinců.

Senioři vyjednávající transice stárnutí se snaží udržet kontrolu nad svou situací ve vztahu k sobě a druhým s ohledem na podmínky a dostupné prostředky [Marshall 1995] – za „podmínky“ a „dostupné prostředky“ dosadíme tedy i prostor a věci. S odkazem na získaná data vyslovujeme hypotézu, že při vyjednávání se uplatňují mechanismy selekce, kompenzace a optimalizace a že v pozadí stojí úsilí o spojitost vlastní identity. Podporujeme tak teoretický model selektivní optimalizace s kompenzací [Baltes, Baltes 1990] a koncept kontinuity já [Atchley 1989].

Aplikovaná metoda sice umožnila zasadit zkoumané jevy, tj. prostor a věci, do souboru podmínek, které se k nim vztahují, a postihnout strategie zvládání nebo reagování na prostor a věci se zřetelem k tomu, jak se v konkrétních percipovaných podmínkách či v určitém kontextu vyskytují. Je však jasné, že bude zapotřebí dalšího, hlubšího studia prostoru a věcí ve stáří. Výše jsme některé z otázek otevřených pro příští gerontosociologické bádání uvedli. Nicméně již nyní můžeme zdůraznit význam prostorových a věcmi určených souvislostí stárnutí a stáří a konstatovat, že gerontosociologie nemůže ignorovat prostor a věci, aniž by ochudila sama sebe a koneckonců i možnosti praktické aplikace výsledků svého bádání.

Použité transkripční značky

- pauza ve výpovědi
- ... vypuštění části transkriptu

DANA SÝKOROVÁ působí jako docentka na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty v Olomouci, kde vede kurzy Sociologie rodiny, Metody a techniky sociologického výzkumu a Úvod do demografie. Participovala na řadě výzkumných projektů zaměřených zejména na problematiku příbuzenských vztahů a intergenerační podpory v rodině. Příbuzenským vztahům se věnovala i ve své monografii *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno* (1996) a v knize *Autonomie ve stáří*. Kapitoly z gerontosociologie, kterou vydalo v roce 2007 Sociologické nakladatelství.

Literatura

- Appadurai, A. 1986. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Atchley, R. C. 1989. „A Continuity Theory of Normal Aging.“ *The Gerontologist* 99 (2): 183–190.
- Baltes, M. M. 1996. *The Many Faces of Dependency in Old Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baltes, P. B., M. M. Baltes (eds.). 1990. *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Brandtstädter, J., B. Baltes-Götz. 1990. „Personal Control Over Development and Quality of Life Perspectives in Adulthood.“ Pp. 197–224 in P. B. Baltes, M. M. Baltes (eds.). *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, R. 1981. „On the Microfoundations of Macrosociology.“ *The American Journal of Sociology* 86 (5): 984–1014.
- Csikszentmihalyi, M., E. Rochberg-Halton. 1981. *The Meaning of Things. Domestic Symbols and the Self*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Douglas, M. 1991. „The Idea of a Home: A Kind of Space.“ *Social Research* 58 (1): 287–307.
- Doyle, K. O. 1992. „The Symbolic Meaning of House and Home. An Exploration in the Psychology of Goods.“ *The American Behavioral Scientist* 35 (6): 790–802.
- Ennals, P. 2000. „At Home: An Anthology of Domestic Space.“ *Canadian Geographer* 44 (3): 319–320.
- Featherman, D. L., J. Smith, J. G. Peterson. 1990. „Successful Aging in Post-Retired Society.“ Pp. 50–93 in P. B. Baltes, M. M. Baltes (eds.). *Successful Aging. Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gieryn, T. 2000. „A Space for Place in Sociology.“ *Annual Review of Sociology* 26: 463–496.
- Gubrium, J. F. 1997. *Living and Dying at Murray Manor*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Goffman, E. 1999. *Všichni hrajeme divadlo. Sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- Hamm, B., B. Jałowiecki. 1990. „Introduction.“ Pp. 7–15 in B. Hamm, B. Jałowiecki (eds.). *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Heathcote, G. 2000. „Autonomy, Health and Aging: Transnational Perspectives.“ *Health Education Research* 15 (1): 13–24.
- Hendricks, J., C. D. Hendricks. 1986. *Aging in Mass Society. Myths and Realities*. Boston: Little, Brown and Comp.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Kasalová, H. et al. 1990. *Rozvoj efektivních forem sociální péče o staré občany. Výzkum života a potřeb starých lidí*. Praha: Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce.
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Komter, A. 2001. „Heirlooms, Nikes and Bribes: Towards a Sociology of Things.“ *Sociology* 35 (1): 59–75.
- Lawton, M. P. 1985. „The Elderly in Context: Perspectives from Environmental Psychology and Gerontology.“ *Environment and Behavior* 17 (4): 501–519.

- Lawton, M. P. 1989. „Environmental Proactivity and Affect in Older People.“ Pp. 135–164 in A. Spacapan, S. Oskamp (eds.). *Social Psychology of Aging*. Newbury Park, CA: Sage.
- Litwak, E., C. F. Longino, Jr. 1987. „Migration Patterns Among the Elderly: A Developmental Perspective.“ *Gerontologist* 27: 266–272.
- Lopata-Znanička, H. 2002. „Widower, Widow: How same? How different?“ *Gerontologist* 42 (4): 564–567.
- Loučková, I. 2003. „Objekt výzkumu a konstrukce výběrového souboru.“ Pp. 20–23 in D. Sýkorová (ed.). *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Boskovice: František Šalé – Albert.
- Marshall, V. W. 1980. *Last Chapters. A Sociology of Aging and Dying*. Monterey: University of Toronto, McMaster University, Brooks/Cole Publishing Comp.
- Marshall, V. W. 1995. „Social Model of Aging.“ *Canadian Journal on Aging* 14 (1): 12–34.
- Matthews, S. H. 1979. *The Social World of Old Women: Management of Self-Identity*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Moore, A. J., D. C. Stratton. 2002. *Resilient Widowers. Older Men Speak for Themselves*. New York: Springer.
- Možný, I., M. Přidalová, L. Bánovcová. 2003. *Mezigenerační solidarita. Výzkumná zpráva z mezinárodního srovnávacího výzkumu „Hodnota dětí a mezigenerační solidarita.“* Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum Brno.
- Musil, J. 1967. *Sociologie soudobého města*. Praha: Svoboda.
- Musil, J. 2006. „Prostor a svět věcí – poněkud zanedbávaná dimenze v naší sociologii.“ Příspěvek přednesený na konferenci Čím žije česká sociologie? Přitažlivost sociologie na prahu nového století, Brno, 19.–20. ledna 2006.
- Rowles, G. D., H. Ravdal. 2002. „Aging, Place, and Meaning in the Face of Changing Circumstances.“ Pp. 81–114 in Robert S. Weiss, Scott A. Bass (eds.). *Challenges of The Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University Press.
- Ryff, C. D. 1989. „Beyond Ponce de Leon and Life Satisfaction: New Directions in Quest of Successful Ageing.“ *International Journal of Behavioral Development* 12 (1): 35–55.
- Řeháková, B. 2003. „Vzorce přátelství v české společnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (4): 509–528.
- Settersten, R. A. Jr. 2002. „Social Sources of Meaning in Later Life.“ Pp. 55–79 in R. S. Weiss, S. A. Bass (eds.). *Challenges of The Third Age. Meaning and Purpose in Later Life*. New York: Oxford University Press.
- Simmel, G., D. Frisby, M. Featherstone. 1997. *Simmel on Culture. Selected Writings*. London: Sage.
- Sixsmith, J. 1986. „The Meaning of Home: An Exploratory Study of Environmental Experience.“ *Journal of Environmental Psychology* 6: 281–298.
- Sluzki, C. E. 2000. „Social Networks and the Elderly: Conceptual and Clinical Issues, and a Family Consultation.“ *Family Process* 39 (3): 271–284.
- Sokol, J. 2002. *Filosofická antropologie*. Praha: Portál.
- Strassoldo, R. 1990. „The Social Construction and Sociological Analysis of Space.“ Pp. 19–47 in B. Hamm, B. Jałowicki (eds.). *The Social Nature of Space*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Strauss, A., J. Corbin. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice: František Šalé – Albert.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Vohralíková, L., L. Rabušic. 2004. *Čeští senioři včera, dnes a zítra*. Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, výzkumné centrum Brno.
- Volek, J. 1999. „Televize jako spolutvůrce domova a extenze rodiny.“ *Sociální studia* (4): 17–42.
- Ústav zdravotnických informací a statistiky České republiky. 2003. *Výběrové šetření o zdravotním stavu české populace 2002*. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky ČR.